

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ МАТЕРІВ

PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF EMOTIONAL STATES OF MOTHERS

У статті розглянуто особливості прояву емоційних станів матерів. Проведено аналіз теоретико-методологічних робіт та визначено основні підходи до проблеми емоційних станів та особливостей поняття материнства. Процеси, що відбуваються в соціальному середовищі, стрімко змінюються і змінюють ставлення людини до того чи іншого феномена й процесу. Потреба в підтримці і збереженні почуття власної гідності найтіснішим чином пов'язана з визначенням, яке дає особистість самій собі, істотну роль у цьому відіграють своєрідний мікроклімат, емоційний контакт із батьками у дитинстві. У контакті з матір'ю дитина набуває таких якостей, як довіра або страх, впевненість або боязкість, спокій або тривога, сердечність і повнота в спілкуванні на противагу відчуженню й холодності. З огляду на зазначене протягом певного часу у психологічній науці відзначається глибокий зв'язок між формуванням моральних начал і життєвих принципів дитини й родини, оскільки саме вона створює особистість або руйнує її, у владі сім'ї зміцнити або підірвати психічне здоров'я її членів. Саме тому у статті зроблено акцент на тому, що розвитку гармонійної особистості й суспільства загалом сприяє певна ознайомленість матері з власними почуттями та особливостями їх прояву. Проведене опитування 30 респондентів, а саме матерів віком 20–36 років з різним рівнем освіти й професійної діяльності, дало змогу виявити механізми прояву емоційних станів матерів.

Основну увагу приділено дослідженню зв'язку між домінуючим типом емоційної реакції матерів, способів перетворення внутрішніх і зовнішніх впливів на позитивну, нейтральну або негативну енергію станів і поведінкових актів та самооцінкою біполярних емоційних станів і таких психічних станів, як тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність, а також із загальною емоційною спрямованістю (прагнення до певних типів переживань, задоволення певних потреб).

Ключові слова: емоція, материнство, емоційна спрямованість, стимули, самооцінка емоційних станів.

The article considers the peculiarities of the manifestation of emotional states of mothers. The analysis of theoretical and methodological works and definition of the basic approaches to a problem of emotional states and features of concept of "motherhood" is carried out. The processes that take place in the social environment are rapidly changing and change a person's attitude to a particular phenomenon and process. The need to maintain and preserve self-esteem is most closely related to the definition that a person gives himself; a significant role in this is played by a peculiar microclimate, emotional contact with parents in childhood. In contact with the mother, the child acquires the following qualities: trust or fear, confidence or timidity, calm or anxiety, cordiality and completeness in communication as opposed to alienation and coldness. Given the above, for some time in psychological science there is a deep connection between the formation of moral principles and life principles of the child and the family, because it creates a personality or destroys her, the family have the power of to strengthen or undermine the mental health of its members. That is why the article emphasizes that the development of a harmonious personality and society in general is facilitated by a certain acquaintance of the mother with her own feelings and peculiarities of their manifestation. A survey of 30 respondents – mothers aged 20–36 years with different levels of education and professional activity, revealed the specialist mechanisms of manifestation of their emotional states.

The main attention is paid to the study at the mothers the relationship between the dominant type of emotional reaction, ways to convert internal and external influences into positive, neutral or negative energy states and behavioral acts and self-assessment of bipolar emotional states and mental states such as anxiety, frustration, aggression, rigidity, as well as with a general emotional focus: the desire for certain types of experiences, to meet certain needs.

Key words: emotion, motherhood, emotional orientation, stimuli, self-assessment of emotional states.

УДК 159.923.37
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.23>

Мартинюк Ю.О.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри
загальної психології та психології
розвитку особистості
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Немає смислового значення більш глибоко насиченого й настільки парадоксально-загадкового, як материнство. В різні часи різні соціальні норми впливали на прояв материнських відносин, але тільки цінність справжнього материнства була незмінною. Отже, в психології материнство вивчається в різних аспектах, психологічних школах і напрямках. Різні аспекти материнської поведінки зачіпаються в психології особистості, дитячій психології, педагогічній психології тощо. Материнство – це самостійна реальність, що вимагає розроблення цілісного наукового підходу для його дослідження, оскільки

важливість материнської поведінки для розвитку дитини, її складна структура й шлях розвитку, множинність культурних та індивідуальних варіантів підвищують інтерес сучасної науки до дослідження різних компонентів материнської поведінки.

Отже, актуальність теми дослідження також пов'язана з тим, що дуже важливим є емоційний стан матері, який проявляється у певному відношенні до дітей, що формує почуття захищеності; відчуття надійності; особливості поведінки та емоційних станів дитини; здатність довіряти людям, світу, собі; почуття приналежності до роду, нації; межі особистісного

простору, що дає змогу дитині брати відповідальність на себе в міру дорослішання; вміння встановлювати і зав'язувати зв'язки з іншими людьми. Все це необхідно кожній дитині для здорового розвитку. Також усе перераховане є важливою складовою частиною щасливого життя, яке може дати тільки мати, якій притаманні турбота, ласка, уважність, чуйність.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття особливостей прояву емоційних станів матерів дітей дошкільного віку.

Завданнями дослідження є такі: визначення на основі аналізу теоретико-методологічних робіт основних підходів до проблеми емоційних станів та материнства в психології; виявлення особливостей прояву емоційних станів матерів дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретичне обґрунтування проблеми. Взаємодія дитини з родиною є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом. Цей досвід закріплюється і формує певні моделі поведінки з іншими людьми, їх емоційні реакції, які передаються з покоління в покоління.

Д. Боулбі розглядав материнство через особливості формування базової довіри й відносини прихильності між матір'ю та дитиною, описуючи особливості впливу матері на відносини дитини з нею самою, а в подальшому з миром загалом [1, с. 220].

У роботах Г.Г. Філіппової доведено, що величезний вплив на розвиток майбутньої особистості мають психологічні особливості матері, особливо особливості прояву її емоційних станів [9, с. 52].

Водночас важливою характеристикою емоційного стану є те, що емоція у ньому визначає всю структуру та параметри, оскільки певна емоція може переживатися суб'єктом на тлі інших, які визначають характеристики стану.

Ф.Б. Березін вважав, що емоційні стани накладають відбиток на життя, діяльність, вчинки й поведінку людини, при цьому емоції визначають переважно зовнішню сторону поведінки й психічної діяльності, а почуття впливають на зміст і внутрішню сутність переживань, обумовлених духовними потребами людини [4, с. 138].

Згідно з цим визначенням, дуже істотними й характерологічно глибокими є розходження між емоційними, сентиментальними та пристрасними натурами в прояві їх емоційних станів.

1) Емоційні матері переживають свої почуття, віддаючись їм, занурюючись у них, тобто вони вразливі, збудливі, але, скоріше, поривчасті, ніж діючі.

2) Сентиментальні матері частіше споглядають свої почуття, які проявляються в біполярності їх проявів.

3) Матері пристрасні живуть своїм почуттям, втілюючи його напругу в дії, тобто для таких матерів важливим є пристрасне прагнення, а не задоволення, безпосереднє переживання свого почуття або його споглядання.

А.Т. Пуні відзначав, що емоційні стани матері можуть бути обумовлені соціальними умовами існування й мати особистісний характер, де емоції являють собою суб'єктивні переживання, які сигналізують про благополучний або неблагополучний стан організму та психіки [8, с. 40].

Розвиваючи ідею щодо ролі фону у становленні психічних емоційних станів, доходимо висновку, що емоційні стани в психології регулюють поведінку людини, її мислення, бажання, мотивації, отже, залежно від настрою суб'єкт може швидко досягати поставлених цілей або нічого не робити, вести аморальний спосіб життя.

За даними Е. Бадінтера, поняття материнства – це поняття, яке наповнюється в різні періоди історії різним змістом. На думку вченого, жінка стає кращою або гіршою матір'ю залежно від того, цінується або знецінюється в суспільстві материнство, що впливає на її емоційний стан [6, с. 67].

В рамках цього підходу розглянемо ригідність, що є надмірною стійкістю й сталістю емоційних станів, тобто переживанням все тих же почуттів, що не слабшають із часом і можуть стати нав'язливими [10, с. 300].

Водночас А.М. Прихожан вважає, що тривожність можна розглядати як переживання емоційного дискомфорту, що корелює з очікуванням неблагополуччя, передчуттям небезпеки. Розглядаючи тривожність як емоційний стан, маємо враховувати як особливості ситуацій, які викликають цей стан, так і його зовнішні й внутрішні прояви, зокрема переживання, які можуть значно впливати на поведінку [7, с. 24].

Нарешті, фрустрація виникає за систематичного руйнування планів, розладі, обмані, а найчастіше вона викликана непереборними труднощами, бар'єрами, утрудненнями, які виникають під час досягнення певної мети. Фрустрації супроводжують негативні почуття, які здатні зруйнувати діяльність, свідомість. Емоційні стани фрустрації, розчарування і безнадії разом з емоцією гніву спонукають до першої стратегії контакту матері з дитиною.

Отже, дуже важливими є тісний зв'язок між матір'ю і дитиною, любов і дружлюбне середовище в сім'ї, оскільки матері виступають провідниками в процесі виховання особистості й формують її емоційну сторону.

Методологічна основа дослідження. Вчені, визначаючи підходи до вирішення проблеми емоційних станів матерів, зачіпали процес виховання й особливостей ставлення «мати – дитина».

В рамках органічної теорії емоцій Джеймса-Ланге емоційні стани розуміються як прояв у свідомості функціональних перебудов в організмі, що відбуваються на рівні вегетативної нервової системи. Вчені відзначали, що зовнішнє роздратування викликає рефлекторні зміни в діяльності серця, подиху, кровообігу, тонусі м'язів, внаслідок чого у свідомості проєктуються різні відчуття, з яких складається переживання емоцій [3, с. 157].

Згідно з цим підходом, М. Мід зазначала, що материнська турбота й прихильність до дитини закладені в реальних біологічних умовах пренатального та постнатального періодів розвитку, отже, тільки складні соціальні умови можуть повністю подавити їх [5, с. 59].

Відповідно до еволюційної теорії Ч. Дарвіна, емоційні стани є життєво важливими пристосувальними механізмами, які сприяють адаптації організму до умов і ситуацій життя. Ч. Дарвін вважав, що тілесні зміни, які супроводжують різні емоційні стани, пов'язані з відповідними емоціями, які є рудиментами реальних пристосувальних реакцій організму [2, с. 114].

Е.Н. Панов вважав, що материнство необхідно вивчати з позицій оцінювання кількості ресурсних витрат матері, тобто її батьківський внесок, виявлення еволюційних основ формування патернів материнської поведінки, а також через взаємне забезпечення мамою й дитиною ключової стимуляції для реалізації адаптивної поведінки [6, с. 95].

В рамках біхевіористичного підходу емоційні стани розглядаються через призму переважання інстинктів страху й люті, де емоції є умовними версіями цих вроджених рефлексів [11, с. 111].

Дж. Болбі вказував на те, що тісний тілесний контакт сприяє почуттю безпеки й приводить до зменшення страху й тривоги, тобто прихильність – це первинна специфічна система, сенс якої полягає в підтримці взаємодії між матір'ю і дитиною. Водночас поведінка матері є компліментарною вродженому репертуару поведінки дитини [1, с. 34].

Методи дослідження. Використані теоретичні методи (індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація) та емпіричні методи, а саме метод психологічної діагностики та методи математичного оброблення даних (описова статистика, кореляційний аналіз). Метод психологічної діагностики містив методіку діагностики самооцінки психічних станів (автором є Г. Айзенк), методіку «Самооцінки емоційного стану» (авторами є А. Уесман і Д. Рікс), методіку «Визначення загальної емоційної спрямованості особистості» (автором є Б.І. Додонов), методіку діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища (автором є В.І. Бойко).

Результати дослідження. Встановлено прямий кореляційний зв'язок між дисфорійною активністю на зовнішні негативні стимули та ейфорійною активністю на зовнішні позитивні подразники ($r < 0,421$, $p < 0,05$), остання шкала досить сильно корелює з ейфорійною спрямованістю на зовнішні амбівалентні подразники ($r < 0,606$, $p < 0,01$), а амбівалентні стимули – з позитивними під час рефракторної спрямованості ($r < 0,711$, $p < 0,01$). Отже, у респондентів сильні негативні переживання, викликані тяжкими обставинами життя, будуть блокуватися пошуком позитивних моментів у цих обставинах, розумінням, що за кожним негативним почуттям можна знайти позитивні моменти, що буде сприяти формуванню загальом переживань з позитивним полюсом.

Зауважимо, що рефракторна спрямованість на амбівалентні стимули пов'язана зворотнім чином ($r < -0,731$, $p < 0,01$) з ейфорійною спрямованістю на позитивні стимули, тобто у респондентів за неможливості переносити несприятливі переживання включається механізм відкидання всіх подразників із навіть маленьким натяком на такі відчуття.

Виявлено зворотній кореляційний зв'язок між шкалою «Енергійність – втомленість» та шкалою дисфорійної активності на зовнішні позитивні подразники ($r < -0,414$, $p < 0,05$), а друга шкала корелює зі шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» ($r < -0,417$, $p < 0,05$), тобто чим вище респонденти будуть оцінювати себе як енергійних, рухливих, діяльних та активних особистостей, тим менше вони будуть схильні переробляти позитивні стимули у негативні переживання, а в разі прояву цієї особливості респонденти будуть оцінювати власний емоційний стан як незадовільний, що буде проявлятися у відчутті загального неблагополуччя.

Зафіксовано існування прямого кореляційного зв'язку між шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» та шкалами «Спокій – тривожність» ($r < 0,866$, $p < 0,01$), «Енергійність – втомленість» ($r = 0,762$, $p < 0,01$), «Почуття впевненості – почуття безпорадності» ($r < 0,371$, $p < 0,05$), тобто в разі оцінювання респондентами власного емоційного стану як піднесеного вони будуть оцінювати себе як витриманих, терплячих, врівноважених, ініціативних, заповзятливих, активних, кипучих, пробивних, загартованих, рішучих, героїчних, працездатних, вольових і відважних. Зауважимо, що існує також прямий значущий зв'язок між шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість» ($r < 0,452$, $p < 0,05$), тобто оцінка свого загального емоційного стану у респондентів залежить від оцінки досліджуваними себе як терплячих, усталених, енергійних та впевнених у собі особистостей, а чим вище респонденти оцінюють

себе як спокійних особистостей, тим вище вони оцінюють рівень власної енергійності.

Найбільш цікавою є пряма кореляція між шкалою «Естетична емоція» і шкалою «Комунікативна емоція» ($r < 0,75$, $p < 0,01$), а також зі шкалою «Глорична емоція» ($r < 0,713$, $p < 0,01$), шкалою «Праксична емоція» ($r < 0,659$, $p < 0,01$), шкалами «Пугністична емоція» ($r < 0,479$, $p < 0,01$) та «Романтична емоція» ($r < 0,479$, $p < 0,01$), тобто потреба респондентів бути в гармонії з оточенням сприяє виникненню на цій основі потреби у спілкуванні, потребі у самоствердженні та славі, відчуттю успішності у діяльності, на основі якого пізніше виникає інтерес до боротьби й прагнення до всього незвичайного, таємничого. Водночас є прямий зв'язок між шкалами «Глорична емоція» й «Комунікативна емоція» ($r < 0,582$, $p < 0,01$), обидві шкали мають прямий кореляційний зв'язок зі праксичною спрямованістю на рівні $p < 0,01$. Зауважимо, що одна емоційна спрямованість сприяє розвитку іншої, що дає можливість досліджуваним отримати емоційну насиченість від різних сторін життєдіяльності.

Показник «Акзитивна емоція» корелює з показниками дисфорійної активності та ейфорійної активності на зовнішні позитивні стимули ($r < -0,461$, $-0,459$, $p < 0,05$), тобто підвищення рівня інтересу та емоційної насиченості від накопичення різних речей, які не мають практичної значущості досліджуваних, супроводжується зниженням схильності до переробки різних стимулів у негативні переживання, а також зниженню рівня емоційного включення на різні зовнішні позитивні стимули.

Зафіксовано внутрішній прямий зв'язок між шкалою «Аізитивна емоція» та шкалами «Глорична емоція» ($r < 0,565$, $p < 0,01$), «Гностична емоція» ($r < 0,667$, $p < 0,01$), «Естетична емоція» ($r < 0,456$, $p < 0,05$) і «Гедоністична емоція» ($r < 0,477$, $p < 0,01$), тобто підвищений інтерес до накопичення речей сприяє орієнтації на задоволення потреби у визначенні не тільки емоційної важливості у гармонії з оточенням, але й когнитивної гармонії, що формує задоволення потреби у тілесному та духовному комфорті. Нарешті, показник шкали «Пугністична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» ($r < 0,401$, $p < 0,05$) та шкалою «Тривожність» ($r < 0,391$, $p < 0,05$), тобто у респондентів переважно амбівалентні стимули залишаються у вигляді переживань неприємного осадку, роздумів, прихованого смутку, злості, підвищуючи рівень тривожності та занепокоєння, що сприяє збільшенню інтересу до боротьби та емоційної спрямованості на подолання почуття небезпеки.

Крім того, шкала «Гностична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» ($r < 0,456$,

$p < 0,05$) та «Ейфорійна активність на зовнішні позитивні стимули» ($r < -0,398$, $p < 0,05$), тобто прямий зв'язок, у першому випадку і зворотній напрям зв'язку у другому випадку вказують на можливий механізм виникнення потреби у самоствердженні і славі у зв'язку з тяжкими переживаннями, викликаними різними стимулами, що знижує орієнтацію на позитивні зовнішні стимули.

Гностична емоція пов'язана з альтруїстичною емоцією, причому з огляду на знак коефіцієнта кореляції ($r < -0,433$, $p < 0,05$) чим вище потреба у самоствердженні та емоційній насиченості від перебування у променях слави, тим нижче потреба у сприянні, допомозі, заступництві іншим людям та отримання від цього задоволення.

Виявлено, що шкала «Піднесення – пригніченість» має зворотній кореляційний зв'язок ($r < -0,427$, $p < 0,05$) зі шкалою «Тривожність», тобто більшому рівню оцінки свого емоційного стану, а саме як піднесеного, буде відповідати нижча оцінка рівня тривожності. Водночас шкала «Почуття впевненості – почуття безпорадності» має прямий кореляційний зв'язок ($r < 0,432$, $p < 0,05$) зі шкалою «Ригідність», а остання шкала корелює зі шкалами «Тривожність» та «Агресивність» ($r < 0,422$, $0,377$, $p < 0,05$), тобто чим вище буде оцінка почуття впевненості у собі і власній діяльності, тим вище буде незмінність поведінки, переконань, поглядів, навіть якщо вони не відповідають реальній дійсності, що буде підвищувати рівень тривожності, як наслідок, сприяти нестриманості й труднощам у спілкуванні.

Таким чином, аналіз кореляційних матриць демонструє існування зв'язку між показниками прояву емоційного стану матерів, де на особливу увагу заслуговує зв'язок між оцінкою прояву емоційних станів та об'єктивними показниками. Отже, можна зробити висновок, що особливості стосунків між матір'ю та дитиною, а також особливості виховання залежать від психологічних особливостей розуміння власного емоційного стану та його прояву у матерів.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз теоретико-методологічних робіт дав змогу визначити основні підходи до проблеми емоційних станів та поняття материнства. Отже, відповідно до органічної теорії емоцій, кожний емоційний стан є результатом рефлексу, що викликається зовнішнім або внутрішнім подразником, об'єднує в один комплекс фізіологічно обумовлені психічні елементи й миттєво усвідомлюється людиною; в рамках біхевіористичного підходу емоційні стани розглядаються через призму переважання інстинктів страху й люті, де емоції є умовними версіями цих вроджених рефлексів; відповідно до еволюційної теорії, емоційні

стани є життєво важливими пристосувальними механізмами, які сприяють адаптації організму до умов і ситуацій життя.

Необхідно відзначити, що у вітчизняних психологів материнство розглядалося як роль і функція жінки. Згідно з підходом зарубіжних учених, материнство розглядалося як фундамент, ґрунт для проростання здорової особистості нової людини.

Завдяки використанню методу кореляційного аналізу Пірсона встановлено прямий кореляційний зв'язок між дисфорійною активністю на зовнішні негативні стимули та ейфорійною активністю на зовнішні позитивні подразники на рівні $p < 0,05$, остання шкала досить сильно корелює з ейфорійною спрямованістю на зовнішні амбівалентні подразники, а амбівалентні стимули – з позитивними за рефракторної спрямованості на рівні $p < 0,01$; рефракторна спрямованість на амбівалентні стимули пов'язана зворотнім чином з ейфорійною спрямованістю на позитивні стимули. Виявлено зворотній кореляційний зв'язок між шкалою «Енергійність – втомленість» та шкалою дисфорійної активності на зовнішні позитивні подразники, де остання шкала корелює зі шкалою «Загальна самооцінка емоційного стану» на рівні $p < 0,05$; а остання шкала має прямий кореляційний зв'язок зі шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість» на рівні $p < 0,01$, а також шкалою «Почуття впевненості – почуття безпорадності» на рівні $p < 0,05$; існує також прямий значущий зв'язок між шкалами «Спокій – тривожність» та «Енергійність – втомленість».

Найбільш цікавою є пряма кореляція між шкалою «Естетична емоція» і шкалою «Комунікативна емоція», а також зі шкалою «Глорична емоція», шкалою «Праксична емоція», шкалами «Пугністична емоція» та «Романтична емоція» на рівні $p < 0,01$. Водночас є прямий зв'язок між шкалами «Глорична емоція» і «Комунікативна емоція», обидві шкали мають прямий кореляційний зв'язок зі праксичною спрямованістю на рівні $p < 0,01$. Шкала «Акзитивна емоція» корелює з показниками дисфорійної активності та ейфорійної активності на зовнішні позитивні стимули на рівні $p < 0,05$, також зафіксовано внутрішній прямий зв'язок між шкалою «Акзитивна емоція» та шкалами «Глорична емоція», «Гностична емоція»,

«Гедоністична емоція» на рівні $p < 0,01$, «Естетична емоція» на рівні $p < 0,05$. Нарешті, показник шкали «Пугністична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» та «Тривожність» на рівні $p < 0,05$. Крім того, шкала «Гностична емоція» корелює зі шкалами «Рефрактерна активність на внутрішні амбівалентні стимули» та «Ейфорійна активність на зовнішні позитивні стимули» на рівні $p < 0,05$, а гностична емоція пов'язана з альтруїстичною емоцією. Виявлено, що шкала «Піднесення – пригніченість» має зворотній кореляційний зв'язок зі шкалою «Тривожність», а шкала «Почуття впевненості – почуття безпорадності» має прямий кореляційний зв'язок зі шкалою «Ригідність», остання шкала корелює зі шкалами «Тривожність» та «Агресивність» на рівні $p < 0,05$.

Таким чином, розуміння матір'ю психологічних особливостей прояву своїх емоційних станів дає можливість гармонізувати власний стан та покращити дитячо-батьківські відносини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боулби Дж. Привязанність. Москва : Гардарики, 2003. 480 с.
2. Боришевський М.Й. Екстраполяція теоретичних принципів психологічної науки у контекст практичної психології. *Актуальні проблеми практичної психології*. Ч. 1. Херсон, 2009. С. 113–120.
3. Джеймс У. Психология / под ред. Л.А. Петровской. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
4. Мартынюк Ю.А. Проблема эмоциональных состояний личности в психологической науке. *Вісник ОНУ*. 2017. Т. 22. Вип. 1 (43). С. 136–144.
5. Мид М. Культура и мир детства. Москва : Наука, 1988. 436 с.
6. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. 288 с.
7. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков. Москва : МПСИ, 2000. 304 с.
8. Симонов П.В. Эмоции и воспитание. *Вопросы философии*. 1981. № 5. С. 39–48.
9. Филиппова Г.Г. Материнство: сравнительно-психологический подход. *Психологический журнал*. 1998. № 5. 84 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Просвещение, 1994. 447 с.
11. Bandura A. Social learning and personality development. New York, 1995. 225 p.